

RECENSIONS

Jordi GAYÀ ESTELRICH (ed.), *Enchiridion Theologicum Lullianum*, amb la col·laboració de Núria Gómez Llauger (Grans Textos Cristians 1), Barcelona: Ateneu Universitari Sant Pacià 2021, 1110 pp.

És un gran plaer presentar l'*Enchiridion Theologicum Lullianum* de Jordi Gayà, que és el primer volum de la nova col·lecció de l'Ateneu Universitari Sant Pacià «Grans textos cristians».¹

Ramon Llull (Mallorca, 1232-1316) és una de les figures més emblemàtiques de la història del pensament català i europeu. No obstant això, també és un dels autors més desconeguts o, millor dit, mal coneguts, sobretot pel que fa a les seves aportacions teològiques. A l'època moderna, l'interès acadèmic per Llull sorgí primer entre els filòlegs romànics i més tard entre els historiadors de la filosofia. Pocs, en canvi, són els teòlegs que s'han ocupat de Llull com a tal, és a dir, com a autor teològic.

Aquesta omisió de Llull en la història de la teologia ve de lluny; de fet, és gairebé contemporània a la seva obra, remuntant-se a l'inquisidor Nicolau Eimeric, del segle XIV, que va acusar a Ramon Llull d'un racionalisme exagerat per pretendre demostrar els misteris de la fe amb arguments necessaris, les «raons necessàries», com deia Llull. Posteriorment, teòlegs tan influents com Domingo Báñez, Gabriel Vázquez i Francisco Suárez es feren ressò d'aquesta acusació, que finalment arribà als segles XIX i XX. L'adhesió a aquest retret va en paral·lel al desconeixement creixent de l'obra de Llull: els autors de l'anomenada segona escolàstica es basaven en Nicolau Eimeric, i els autors del segle XIX i XX, al seu torn, en Vázquez i companys.²

1. Aquesta nota recull les meves reflexions arran de la presentació a la Facultat de Teologia de Catalunya, el dia 15 de desembre de 2021, d'aquesta l'obra: «L'Enchiridion Theologicum Lullianum. Reflexions sobre la teologia de Ramon Llull i la seva fortuna històrica».
2. Cf. Alois MADRE, *Die theologische Polemik gegen Raimundus Lullus*, Münster i.W.: Aschendorff, 1973.

Per fer front a aquesta situació calia una introducció a la teologia de Llull. Però no una introducció que parlés *sobre* Llull, ans una presentació autèntica, amb totes les garanties. El que calia era reconstruir la teologia de Ramon Llull —dispersa en les seves gairebé 300 obres— des de la primera persona, és a dir, en paraules del mateix Llull. Aquesta introducció, enciclopèdia o *Summa* és l'*Enchiridion*: un manual que presenta els textos claus de la teologia de Llull en versió original, sigui en llatí on en català, amb una traducció o adaptació moderna.

El títol de l'obra fa al·lusió al famós *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum* de Heinrich Denzinger del 1854;³ i tot i que ambdues obres tenen per objecte matèries força diferents, comparteixen un punt fonamental. Denzinger el formulava així, al principi del pròleg a la primera edició del seu *Enchiridion*:

Entre els molts mals que la injusta condició dels temps ha portat a les escoles catòliques, el que perjudica molt els estudis teològics és el fet que molts ignoren o descuiden els documents positius del creure i obrar [...], i es lliuren massa al seu propi enginy.⁴

Lectura directa dels textos —*ad fontes*— enlloc d'enginy o especulació; aquesta era la reivindicació de Denzinger; i aquesta és la raó de ser de l'*Enchiridion*: apropar el teòleg a Llull, posant al seu abast una visió de conjunt sistemàtica de la teologia lul·liana a través dels textos originals, acompanyats de la seva traducció.

Aquesta tasca no és gens fàcil, per no dir-ne que és difícilíssima, per un motiu que l'editor, Jordi Gayà, apunta a la seva introducció. Llull no és un teòleg d'escola, amb una formació acadèmica clàssica, ni pretén desenvolupar un sistema teològic *lege artis*. El gran afany de Llull era la predicació, val a dir, la missió i la conversió dels infidels a la fe catòlica. Així ho constata Gayà a la seva introducció i així ho fan palès els primers textos lul·lians d'aquesta antologia que corresponen a escenes de la vida de Ramon Llull, recollides a la *Vida coetània*, la seva autobiografia. La teologia de Llull està al servei de la predicació als infidels i no al revés, perquè Llull no és un teòleg que vol disputar, ans un creient laic que vol convèncer i convertir; i és en aquest context específic que cal situar la seva teologia. Com l'ha definit Jordi Gayà, estem davant d'una teologia apologetica o una teologia per la missió. D'aquí se'n deriven algunes característiques de la teologia lul·liana que representen uns reptes a l'hora de concebre una obra com la que estem presentant:

En primer lloc, la teologia de Ramon Llull es concentra sobre uns temes determinats, com ara la Trinitat i l'Encarnació, ja que aquests estan al punt de mira del debat amb els seus interlocutors musulmans i, encara que en un grau menor, els

3. Heinrich DENZINGER, *Enchiridion symbolorum et definitionum, quae de rebus fidei et morum a conciliis oecumenicis et summis pontificibus emanarunt*, Würzburg: Sumptibus Stahelianis, 1854.
4. *Ibid.*, p. III: «Inter multa, quae temporum iniqua conditio scholis catholicis intulit mala, id potissimum studiis theologicis nocet, quod a multis positiva, ut dicunt, credendi agendique documenta [...] vel ignorentur vel negilgantur, nimiumque proprio ingenio indulgeatur.»

jueus; d'altres temes, com ara l'eclesiologia, resulten secundaris en el conjunt de l'obra de Llull. El filòsof i teòleg mallorquí no escrigué cap comentari a les *Sentències* de Pere Llombard, tal i com ho feren els teòlegs professionals, en el sentit d'un *cursus theologicus*, com es dirà més tard; Llull desenvolupà la seva teologia seguint el Símbol de la fe, el Credo, que és allò que cal predicar als musulmans i jueus, perquè, com diu Llull al *Fèlix o Llibre de les meravelles*: «Fe és creure en los XIII articles.»⁵ Per això, Jordi Gayà va decidir d'organitzar l'*Enchiridion* al voltant dels 14 Articles de la fe de Llull, en unes 500 pàgines que formen el gruix del llibre i que articulen la teologia lul·liana de la forma més autèntica possible.⁶ Per tal de completar aquesta sistematització, que respecta l'aproximació apologetica de la teologia de Llull, Gayà afegeix un altre bloc important —unes 250 pàgines— sobre «Els signes de la fe cristiana». En aquesta part, es presenten textos referents a l'eclesiologia, la doctrina dels sacraments, la vida moral del cristià i la contemplació, val a dir, doctrines que no estan al centre de l'apologetica de Llull, però que sens dubte formen part del seu pensament teològic. La disposició de la matèria en Llull és, doncs, el primer repte, que l'editor ha sabut resoldre de manera exemplar, servint-se de l'arquitectura implícita en Llull.

Però no només la disposició de la matèria en Llull és diferent de la dels teòlegs professionals del seu moment, ho són també el seu llenguatge i les seves formes literàries. Vet-aquí el segon repte: com és ben sabut, en les seves gairebé tres-centes obres, escrites en llatí, català i presumptament també en àrab, Llull empra tots els registres literaris que estan a la seva disposició, des de l'autobiografia, la novel·la, el tractat filosòfico-teològic basat en els principis de la seva Art, fins a la literatura proverbial. Jordi Gayà és ben conscient d'aquesta riquesa o, com diu ell, de la pluralitat dels llenguatges teològics, i, per consegüent, inclou unes mostres representatives d'aquesta pluralitat en la selecció de textos. D'aquesta manera, el lector trobarà textos altament teòrics i especulatius al costat de sermons o extractes de novel·les com el *Llibre de les meravelles*. Encara que els textos de caràcter acadèmic formen el gruix d'aquesta antologia, la incorporació d'altres gèneres és important, perquè aquesta pluralitat és part de l'estil de la teologia lul·liana, la qual està marcada per una apertura hermenèutica i un esforç comunicatiu constant. Al centre de la teologia, tal i com l'entén i defineix Llull, es troba la comunicació, val a dir la paraula: «Theologia es sermó ordenat per parlar de Deu.»⁷ Amb la seva sensibilitat per l'expressió literària de Llull, l'editor arriba a transmetre al lector el rol fonamental que el discurs teològic i la seva verbalització jugaven per a Llull.

5. Ramon LLULL, *Llibre de meravelles*, ed. Salvador Galmés, 4 vols., Barcelona: Editorial Barcino, 1931-1934, vol. III, p. 104.

6. Sobre els Articles de la fe com a esquema teològic al segle XIII, vegeu Ludwig HÖDL, «Articulus fidei. Eine begriffsgeschichtliche Arbeit», en Joseph RATZINGER – Heinrich FRIES (eds.), *Einsicht und Glaube*, Freiburg i. Br.: Herder 1962, 358-376.

7. *Enchiridion Theologicum Lullianum*, ed. Gayà, p. 270 (*Proverbis de Ramon*, III, c. 276).

A la disposició de la matèria teològica i a la riquesa formal a través de la qual s'articula s'afegeix una tercera peculiaritat del pensament de Llull, a saber, el seu mètode, l'Art. Així com les doctrines teològiques de Llull no es poden separar de l'estil plural de la seva teologia, així —i molt més encara— aquestes doctrines tampoc es poden separar de l'Art que vertebrava tota la seva producció, sigui de forma implícita o explícita. És per això que l'*Enchiridion*, després d'oferir textos sobre la vida de Llull i els seus objectius missioners, i abans de presentar els Articles de la fe i altres doctrines teològiques, dedica unes 150 pàgines a l'Art lul·liana i a la demostrabilitat de la fe. Amb els textos recollits en aquestes pàgines, Jordi Gayà permet al lector de comprendre quin és el lloc de la teologia en el projecte epistemològic general de Llull. Per a mestre Ramon, fer teologia en sentit rigorós vol dir aplicar l'Art als continguts de la fe, així com en el cas de qualsevol altra ciència; és a dir, cal estudiar la matèria teològica a partir dels principis generals de l'ésser. Si la teologia com a ciència només és possible dins d'aquest marc epistemològic, resulta obvi que la teologia lul·liana no es pot estudiar fent abstracció de l'Art.

Al meu entendre, el gran mèrit i encert de l'*Enchiridion Theologicum Lullianum* —que d'entrada podria semblar una missió impossible— és haver trobat la manera adequada d'aproximar-se a aquests tres reptes que acabo de presentar: primer, perquè Jordi Gayà ha sabut respectar, alhora que completar, l'organització peculiar dels continguts teològics en l'obra de Llull; segon, perquè ha sigut capaç de sintetitzar la presentació dels temes teològics de Llull sense sacrificar la polifonia de les diverses formes literàries que l'autor adopta i que caracteritzen el seu estil de teologia; i tercer, perquè fa palès el complex entramat epistemològic en el qual s'inscriu aquesta teologia. Aquests tres aspectes fan que l'*Enchiridion* eviti dos extrems poc desitjables: per un costat, l'obra que presentem no és un simple florilegi associatiu de vàries doctrines teològiques de Llull; per l'altre, però, tampoc és un llit de Procust neo-escolàstic per al qual es retallen fragments del pensament de Llull per encabir-los en una estructura preconcebuda. L'obra de Jordi Gayà se situa per damunt d'aquestes opcions insatisfactòries perquè ve a ser una presentació orgànica de la teologia lul·liana, amb una articulació sistemàtica, una pluralitat formal i un rigor metodològic que s'inspiren, tots ells, en l'obra i el pensament de Ramon Llull.

Caldria subratllar més aspectes d'aquesta obra, com ara les introduccions de l'editor a cada apartat o subcapítol amb les quals s'introdueixen els textos lul·lians. Són introduccions, totes i cadascuna d'elles, d'una precisió exquisida: indicacions mínimes, que cedeixen tot el protagonisme als textos de Llull, però que tenen una força explicativa màxima. Així mateix, s'ha de subratllar la curiosa presentació dels textos, en la seva versió original i en traducció, que ha comptat amb la col·laboració de Núria Gómez Llauger. A més, resulta molt útil l'elenc exhaustiu que l'editor ofereix per a cada tema, amb referències a textos no inclosos en l'antologia que permeten veure com determinades doctrines teològiques evolucionen en l'obra de Llull amb el pas del temps. Però no m'hi puc estendre.

Més aviat, m'agradaria concloure aquestes reflexions amb uns apunts sobre la introducció de Jordi Gayà que es presenta molt humilment en 20 pàgines davant de les més de 1.000 del llibre. Tanmateix, són 20 pàgines que conviden a aturar-s'hi; entre altres coses, perquè Jordi Gayà hi reflexiona sobre les «raons necessàries» suara esmentades, que estan a l'origen de l'acusació d'ultra-racionalisme per part d'Eimeric i d'altres. Davant d'aquestes veus crítiques, convé preguntar-se què són les controvertides «raons necessàries». Es tracta d'un mer anacronisme del segle XII (vegeu, per exemple, Ricard de Sant Víctor), com han suggerit alguns estudiosos? O són arguments de conveniència o apagògics, com han defensat d'altres? Amb la precisió i concisió que el caracteritzen, Gayà defineix les «raons necessàries» d'aquesta manera: «La raó necessària expressa de forma cabal el mode de realitat d'una cosa.»⁸ I, més endavant, Gayà explica el què això significa per a les raons necessàries en matèria de teologia:

L'aplicació de l'Art en Teologia no du a terme una derivació de les veritats de la fe a partir de la realització absoluta dels principis de l'Art, sinó que la seva tasca és sotmetre les afirmacions de la fe i les conclusions que se'n segueixen a l'ajustament amb les condicions dels principis i procediments de l'Art. Sempre que s'obtingui un resultat afirmatiu d'aquest ajustament s'ha de parlar, també en Teologia, de raons necessàries.⁹

La proposta per part de Gayà d'interpretar les raons necessàries en aquest sentit com a «mode de realitat d'una cosa» és digna d'atenció. Aquesta breu definició és, de fet, una suggestiva invitació a rellegir els textos teològics de Llull, com ho és tota la introducció de Gayà. Tornem, així, a la primera intenció de l'*Enchiridion*, a saber, fomentar la lectura dels textos originals per tal d'avançar en el coneixement de l'obra de Llull i, particularment, de la seva aportació a la teologia.

Estic convençut que la lectura dels textos oferts a l'*Enchiridion Theologicum Lullianum* resoldrà molts dubtes sobre Llull, com els del mateix Denzinger, que, com s'ha vist, insistia en la importància de la consulta directa de les fonts. Paradoxalment, Denzinger no s'aplicà aquesta regla a si mateix quan, en una obra apareguda dos anys després del seu *Enchiridion*, titllava a Llull de teòsof, d'aventurer i, fins i tot, d'heretge.¹⁰ Però aquesta és una altra història o, millor dit, és una història a la qual el present *Enchiridion* ha de posar punt i final.

8. *Ibid.*, 19.

9. *Ibid.*, p. 21.

10. Cf. Heinrich DENZINGER, *Vier Bücher von der religiösen Erkenntnis*, 2 vols., Würzburg: Verlag der Stahel'schen Buch- & Kunsthandlung, 1856, vol. I, p. 346: «Raimundus Lullus war Theosoph und daher wohl eher nach der zweiten Ansicht zu beurtheilen [*scil.* Häretiker, Abentheurer und hirnverbrannter Mensch], begabt mit allen Wunderlichkeiten, die sich bei dieser Art von Leuten in der Regel vorfinden, als Alchimisterei und vermeintliche Visionen, die sich auf magnetische Zustände reduciren.»

En aquest sentit, desitgem a Ramon Llull, i al seu editor, moltes generacions de lectors teòlegs que vulguin conèixer l'autèntic pensament teològic del beat.

Alexander Fidora

Christian FREVEL, *Desert Transformations, Studies in the Book of Numbers* (Forschungen zum Alten Testament 137), Tübingen: Mohr Siebeck 2020, 587 pp.

L'autor que recensionem és un referent actual de la recerca exegètica sobre el llibre de Nombres. Els continguts d'aquest quart llibre de la Torà no són fàcils d'entendre i de pair per a un lector no iniciat. Fins i tot l'exegesi de principis del segle XX subratllava més la complexitat del llibre bíblic que les seves virtuts. Però les publicacions sobre Nombres realitzades durant el segle XXI contribueixen eficaçment a la seva valorització. Ho comprovarem a *Desert Transformations, Studies in the Book of Numbers*, integrat per una introducció i vint assaigs que procedeixen d'articles publicats i de ponències realitzades per l'autor de 2007 a 2019.

L'obra conté una llarga introducció (19 pp.). Segueixen tres títols aglutinants: «Literatura, Història i Ideologia» amb vuit aportacions (201 pp.); «Ritual i Praxi», amb sis estudis (152 pp.); i «Lideratge i Sacerdoci», amb sis treballs (133 pp.). Tanca el llibre la ressenya de la procedència de les aportacions (4 pp.), la bibliografia (43 pp.), un índex d'abreviatures (2 pp.), un índex de referències bíbliques (18 pp.), i un índex de matèries (9 pp.).

Les dinou pàgines introductòries porten el títol: «Wandering the Desert: a Survey into the Present Volume and Beyond» (Errant pel desert: una exploració del present volum i més enllà). Es tracta de la presentació global del llibre que esdevé un pòrtic comprensiu de la densa i detallada recerca de l'autor. Frevel indica que les aportacions temàtiques que segueixen estan marcades per tres claus teològiques: 1) *la terra* com a lloc d'on es procedeix i la destinació on es va. 2) *el lideratge* com a comprensió de qui lidera a qui, i de com es realitza aquest lideratge. 3) *la benedicció* com a explicació del per què i del com Iahvè protegeix Israel en el desert (p. 1). Les pàgines introductòries esdevenen una presentació dels tres blocs del llibre i l'autor ho aprofita per realitzar una síntesi històrica de la recerca exegètica de Nombres fins als nostres dies. Comenta i comparteix les aportacions més recents i qualificades de Römer, Achenbach i Albertz (p. 3-5), que són els autors més citats per Frevel com corroboren les pàgines dedicades a la bibliografia. Per últim, l'autor dedica l'apartat final «The Role of Numbers Within the Pentateuch Becoming Torah» (pp. 16-19) a subratllar el comú denominador de les vint aportacions, que és la vinculació de Nombres amb els altres llibres del Pentateuch des de les vessants literària, temàtica i teològica.

El primer bloc del llibre l'autor el titula «Literatura, Història i Ideologia». Els vuit treballs compilats sota aquest títol tenen l'objectiu de mostrar la qualitat com-